

УДК 003.324.1=512.132

А. О. Дудік

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПИСЕМНОСТІ УЙГУРІВ, ЩО
ПРОЖИВАЮТЬ У СИНЬЦЗЯН-УЙГУРСЬКОМУ
АВТОНОМНОМУ РАЙОНІ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ**

Великою подією в історії культури уйгурів була поява писемності. Існує мало точних даних про початок писемності, і лише наявність писемних пам'яток у якійсь мірі слугує ниткою, що веде у далеке минуле. За ними можна судити про ранню появу писемності у уйгурів. Навряд чи можна з упевненістю відповісти на питання, якою писемністю була написана перша уйгурська пам'ятка. У ранній період своєї історії уйгурські кагани знаходилися у залежності від китайських імператорів. Із Китаю постійно приїжджали послы, і кагани в свою чергу направляли посольства до двору у відповідь. Нема сумнівів у тому, що при каганах були люди, що знали китайську мову та вміли перекладати імператорські грамоти та писати послання у відповідь. Однак важко стверджувати, що китайську писемність можна вважати першим, що знали уйгури.

Історія уйгурів – одного з древніх тюркських народів Центральної Азії – а зокрема історія писемності уйгурського народу, привертала увагу багатьох дослідників, що займалися історією гунів, монголів Китаю та інших народів, з якими уйгури жили у сусідстві та підтримували постійні зв'язки. Серед вітчизняних дослідників, що цікавилися цим питанням варто відзначити Ю. Клапрота, Н. Бічуріна, Є. Бретшнейдера, В. Григор'єва, Я. Шмідта, Д. Банзарова, В. Радлова, Д. Позднеєва, В. Бартольда та інших науковців. Найгрунтовніша монографія про середньовічних уйгурів була створена японським вченим Такео Абе у 1955 році. Серед китайських відомостей про уйгурів слід згадати „Матеріали з історії турок” Цень Чжунмяня, „Уйгури за листами Лі Деюя (840-900)” Цзай Женьшень. У теперішній час історією уйгурської писемності успішно займається японський дослідник Такао Моріясу.

Мета статті полягає у тому, щоб розглянути особливості розвитку писемності уйгурів, що проживають у Синьцзян – Уйгурському автономному районі Китайської народної республіки.

За часів пост середньовічного економічного занепаду „Великого Шовкового шляху” Східний Туркестан (Кашгарія) залишився без традиційних джерел господарського процвітання: каравани ходили рідко, прибутковість місцевих торговельних шляхів різко зменшилася, а відтак занепадала й місцева державність. З початку XVIII ст. теократична мусульманська держава уйгурів перебувала в жалюгідному стані: країну роздирала релігійна ворожнеча між двома основними течіями місцевого духовенства. Ситуація ускладнювалася також сепаратистськими рухами

місцевих правителів, спрямованими проти централізаторських зусиль ханської влади Цинської держави (сучасний Китай) [1, с. 33-34]. У 1758 р. на Кашгарію рушили одразу дві маньчжуро-китайські армії. Два роки уйгури мужньо чинили опір, однак чисельна перевага ворогів була надто відчутною: 1759 р. у битві поблизу озера Яшиль-Куль уйгурські війська зазнали нищівної поразки Кашгарія була окупована. Колишні землі Джунгарії та Кашгарії були об'єднані в одну провінцію Сіньцзян („Нова територія”) й інкорпоровані в імперську структуру Цинської держави.

Безсумнівно одне, що утворення держави стало важливим фактором у розвитку уйгурської культури, в тому числі й писемності. У різний час для запису уйгурської мови у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі використовувалися різні системи писемності:

- староуйгурська писемність – у VIII – XIX століттях;
- арабська писемність – з XI століття по теперішній час (крім періоду в 1960-1980-х роках);
- латиниця – в 1960-1980 роках;
- кирилиця – спроба в 1956 – 1957 роках [2, с. 174].

Староуйгурська писемність, що бере свій початок у сгодійській писемності, використовувалась для запису староуйгурської мови у VIII-XVI ст. Тексти уйгурською абеткою писалися згори донизу, а стовпчики слідували зліва направо (мал. 1) [3, с. 44].

Initial	◀	↗	↖	↘	◊	↖	↘	↗	↘	↗
Medial	◀		↖	↘	◊	↖	↘	↗	↘	↗
Final	↘	↖	↘	↖		↖	↘	↗	↘	↗
Latin	e	a/e	w/v	y	o/u	ö/ü	z	ž	x	q
Initial		↗	↖	↘	◊	↖	↘	↗	↘	↗
Medial	↘	↖	↘	↖	◊	↖	↘	↗	↘	↗
Final	↘	↖	↘	↖	↘	↖	↘	↗	↘	↗
Latin	k/g	d	m	n	b/p	č	r	s	š	t

Мал. 1 Абетка староуйгурської мови

Однією з ранніх писемних пам'яток вважається „Покаянна молитва манихейців”. С.Є. Малов вважає, що ця пам'ятка манихейської культури могла бути створена до проникнення ісламу у Середню Азію, отже, переклад на уйгурську мову, написаний уйгурською абеткою, можна віднести до V сторіччя н.е. Відомі також ранні уйгурські

пам'ятки, що їх було знайдено на території Монголії Г. Рамстедом в урочищах Суджі та Шине-Усу. Вони обоє присвячені історичним подіям та називають реальних осіб. Прийняття буддизму в якості релігії стало новим поштовхом для широкого розповсюдження грамотності серед уйгурів. Значна частина чоловічого населення стала йти до монастирів, де навчалась грамоті, щоб вміти читати релігійні тексти. Більш грамотні монахи знали санскрит, китайську, тибетську мови та перекладали з них на уйгурську буддійські трактати [4, с. 217].

Після прийняття уйгурами ісламу, з XI-XII століть староуйгурська абетка почала витіснятися варіантом арабської писемності, пристосованої до тюркської фонетики. Спочатку уйгури використовували 28 букв:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ی

На початку 1920-х років в СРСР було поставлено питання про наближення арабського алфавіту до уйгурської фонетики. З цього питання в уйгурській газеті „*Камбагаллар аваз*” розгорнулася полеміка. Її результатом стало скликання в 1925 році 1-ї уйгурської наради працівників освіти. На цій нараді з алфавіту виключені букви, що відображали арабські звуки, чужі уйгурській мові та введені літери для специфічних уйгурських звуків. У новому алфавіті стало 27 букв:

ئا ئه ب پ ت ج چ خ د ر ز ژ س ش غ ق ك گ ل م ن و ه ئه ئو ئۇ ئى

У середині 1920-х років у СРСР розгорнулася активна кампанія з латинізації писемностей. Не оминув цей процес і уйгурської писемності. У лютому-березні 1928 року в газеті „*Камбагаллар аваз*” був опублікований ряд проектів уйгурського алфавіту на латинській основі. У квітні-травні того ж року на 1-й уйгурській лінгвістичній конференції був схвалений латинізований алфавіт з 31 літери. У травні 1930 року 2 уйгурська лінгвістична конференція прийняла його без змін.

Латинізований алфавіт уйгурів СРСР:

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g	H h
I i	J j	K k	L l	M m	N n	O o	P p
Q q	R r	S s	T t	U u	V v	W w	X x
Y y	Z z	Ə ə	Ө ө	Ng ng	Zh zh	Ch ch	Sh sh

Пізніше для російських запозичень в алфавіт була додана буква F f [2, с. 130].

В кінці 1950-х років в КНР також було вирішено перевести уйгурську абетку на латиницю. У 1965 році цей алфавіт був офіційно запроваджений, але де-факто він довгий час не використовувався. Засоби масової інформації перейшли на латиницю тільки в 1976 році, а в приватному листуванні продовжував використовуватися арабський шрифт.

Латинізований алфавіт уйгурів Китаю мав такий вигляд:

A a B b C c D d E e F f G g H h
I i J j K k L l M m N n O o P p
Q q R r S s T t U u V v W w X x
Y y Z z Ə ə Ө ө Ng ng Zh zh Ch ch Sh sh

Проте вже в 1979 році було прийнято рішення про повернення арабської писемності і в 1982-1986 роках це рішення було втілено в життя [3, с. 62].

У листопаді 2000 року в КНР було прийнято допоміжний алфавіт на основі латиниці, розроблений Сінцзянським університетом - *Uyghur Latin Yziqi (ULY)*. Він придбав велику популярність у західних виданнях і в Інтернеті [5, с. 3]. Офіційного статусу він, однак, не має.

Uyghur Latin Yziqi:

A a, B b, Ch ch, D d, E e, E e, F f, G g, Gh gh, H h, I i, J j, K k, L l, M m, N n, Ng ng, O o, P p, Q q, R r, S s, Sh sh, T t, U u, W w, X x, Y y, Z z, Zh zh.

Наприкінці 1930-х років у СРСР почався процес перекладу алфавітів з латинської на кириличну основу. Уйгурський алфавіт був кірилізований одним з останніх. Проект кириличного алфавіту було опубліковано А. Ш. Шамієвой в 1946 році, а 4 лютого 1947 року він був затверджений Президією Верховної Ради Казахської РСР. У алфавіт були включені всі 33 літери російського алфавіту, а також 8 додаткових знаків (**Қ қ, Ң ң, Ғ ғ, Ү ү, Җ җ, Ө ө, Ә ә, Һ һ**), які стояли наприкінці алфавіту, після букви **Я я**. У 1960 році порядок букв в алфавіті було змінено і він прийняв нинішній вигляд [2, с. 177-180]:

A a Б б В в Г г Ғ ғ Д д Е е Һ һ
Ә ә Ж ж Җ җ З з І і Й й К к Қ қ
Л л М м Н н Ң ң Про про Ө ө П п Р р
С с Т т У у Ү ү Ф ф Х х Ц ц Ч ч
Ш ш Щ щ Редь И и Ъ ъ Е е. Ю ю Я я

У 1956-1957 роках в КНР розглядалося питання про перехід уйгурської мови на кирилицю, трохи відмінну від радянської (відсутні літери **Һ һ, Ә ә, Ц ц, Щ щ, И и, Ъ ъ, Ю ю, Я я**, також до абетки входила буква **Җ җ**). Однак цей проект так і залишився нереалізованим.

Цікавою є роль уйгурської писемності Сінцзян-Уйгурського автономного району у розвитку культури сусідніх країн. Сьогодні за своїм походженням писемність давньоуйгурської мови проникла до монголів, у яких в реформованому виді вона закріпилася й обслуговувала практично весь монголомовний світ протягом семи сторіч. Крім того, середньовічні уйгури виступили у якості культурних та літературних посередників між монголами з одного боку, та індоевропейцями – ірано язичними согдійцями з іншого. Відомо, що середньовічна уйгурська писемність слугувала монгольському слову гнучким інструментом

закріплення від судових записів Шікіхутуху, названого сина Чингізхана, до віршів сучасного поета Д. Нацагдоржа; від середньовічної книги „Золота книга”, що вона надійшла до нас, до нових книг народної Монголії 30-х років ХХ сторіччя [6, с. 118-119]. І зараз живі монгольські слова та вирази середньовічного уйгурського походження, спільна з уйгурською алітерація віршів та форма монгольського чотирьох рядкового віршу, відомі ще за ранніми перекладами буддійських творів.

Як бачимо, писемність уйгурів Китаю зазнала чималих змін та реформ до того, як досягла того стану, у якому перебуває зараз. На неї неабияк вплинули абетка арабської мови, латиниця та кирилиця. У той час як і сама уйгурська писемність сприяла розвитку культури сусідніх країн та слугувала посередником між іраномовними та монголомовними країнами. Отже поява та розвиток писемності уйгурської мови мали велике значення не лише для розвитку культури самих уйгурів, а й для прилеглих країн східної Азії.

Список використаної літератури

1. Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.) : Навч. посібник / В. А. Рубель. – К. : Либідь, 2007. – 560 с. **2. Садвакасов Г.** Алфавіт літературної мови радянських уйгурів / Г. Садвакасов // Питання вдосконалення алфавітів тюркських мов в СРСР. – М.: Наука, 1972. – С. 174 – 182. **3. Zhou, Minglang** Multilingualism In China: the politics of writing reforms for minority languages 1949 -2002 / Minglang Zhou. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – 210 p. **4. Тихонов Д.И.** Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X – XIV вв. / Д.И. Тихонов. – М.: Наука, 1966. – 291. **5. Tarjei, Engesaeth** Greetings from Taklimakan: a handbook of modern Uyghur / Engesaeth Tarjei. – Singapore: Tuttle Publishing, 2003. – 353 p. **6. Кадырбаев А.Ш.** Очерки истории средневековых уйгуров, джалаириров, найманов и киреитов / А.Ш. Кадырбаев. – Алматы : Рауан, 1993. – 168 с.

Дудік А. О. Особливості розвитку писемності уйгурів, що проживають у Синьцзян-Уйгурському автономному районі Китайської Народної Республіки

У статті розглянуто особливості розвитку писемності уйгурської мови, носії якої проживають у Синьцзян – Уйгурському автономному районі Китаю. Було проаналізовано основні системи писемності, що вживалися уйгурами у різні часи, також підкреслюється значення, яке мала поява писемності для уйгурів та її вплив на розвиток культури сусідніх країн. У статті також розкривається значення реформ СРСР 30-х років щодо вдосконалення уйгурської писемності та перехід спочатку на латиницю, а згодом – спроби адаптувати кирилицю до уйгурської мови.

Ключові слова: абетка, система писемності, історія писемності, культура, латиниця, кирилиця.

Дудик А. А. Особенности развития письменности уйгуров, которые проживают в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китайской Народной Республики

В статье рассмотрены особенности развития письменности уйгурского языка, носители которого проживают в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая. Были проанализированы основные системы письменности, которые использовались уйгурами в разное время, также подчеркивается значение, которое имело появление письменности для уйгуров и её влияние на развитие культуры соседних стран. В статье также раскрывается значение реформ СССР 30-х годов по усовершенствованию уйгурской письменности и переход на латиницу, а затем – попытки адаптировать кириллицу для уйгурского языка.

Ключевые слова: азбука, система письменности, история письменности, культура, латиница, кириллица.

Dudik A. A. The Development Features of Handwriting of Uigur People Living in the Xinjiang-Uigur autonomous Region of PRC

The article highlights the development of uigur handwriting. The author analyzes main systems of writing which were used by uigurs in different times. There are four main types of writing: old uigur writing, Arabic writing, Latin writing and Cyrillic writing. Old uigur writing was used in VIII-XVI centuries and was written in columns.

Arabic handwriting got to use after uigur people became Muslims. In the 1929 there was a language reform which updated Arabic handwriting and added some special signs to it. There were some tries to adjust Latin and Cyrillic scripts to the needs of uigur language. That's why uigurs created their own Latinized handwriting which is called *Uyghur Latin Yziqi*. But it doesn't have official status.

The article also shows the role of Uigur written language in cultural development of neighboring countries. It became kind of negotiator between the Mongolian language and Farsi. Uigur writing helped to translate works of literature and official documents from the times of Chingizkhan and medieval „Golden book” to poetry of modern poet D. Natsagdorja. Even now there are a lot of words and phrases in modern Mongolian which came from Uigur language, common for both languages alliteration of poetry and form of Mongolian quatrain which were known from the translations of Buddhist works.

Key words: alphabet, systems of writing, the history of the written language culture, Latin and Cyrillic scripts.

Стаття надійшла до друку 05.02.2013 р.

Прийнято до друку 06.03.2013 р.

Рецензент – к. п. н., доц. Федічева Н. В.